

Urbanisme anno 2600 v.Chr.

Belgische archeologische expeditie ontdekt stad uit het Oude Rijk in Egypte

Dirk Huyge

In een vorig nummer van *Science Connection* (juli 2011) kwam het rotskunstonderzoek aan bod dat de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG) sinds 1998 in Egypte ondernemen. Maar deze musea zijn al veel langer langsheen de Nijl actief. De opgravingen van de faraonische plaats Elkab, die in 1937 onder impuls van toenmalig hoofdconservator Jean Capart (1877-1947) van start gingen, vinden nog steeds plaats. Recent, in 2009 en 2010, leidden ze tot de ontdekking van een goed bewaarde stad uit het Oude Rijk: een uitzonderlijke vondst!

Wie langs de oostelijke oever van de Nijl tussen Luxor en Edfoe reist, kan niet naast de archeologische site Elkab kijken. De antieke plaats manifesteert zich overweldigend in het landschap door haar gigantische omheiningmuur van zongedroogde tichelsteen, die ongeveer 550 m in het vierkant meet en niet minder dan 11 m hoog is. Die ommuring is echter lang niet het oudste faraonische restant dat in Elkab bestaat. Ze werd pas omstreeks het midden van de 4de eeuw v.Chr. opgetrokken bovenop veel oudere begraafplaatsen uit het Oude Rijk en het Middenrijk.

Rotsinscripties in de woestijn

Hoewel historische bronnen aantonen dat Elkab reeds in het Oude Rijk (ca. 2700-2100 v.Chr.) een belangrijke stad

moet geweest zijn, wisten we tot voor kort erg weinig over de plaats in deze vroege periode. Dankzij opgravingen door Engelse archeologen omstreeks 1900 was wel geweten dat direct ten noorden van de omheining enkele grote graven uit het Oude Rijk, zogenaamde *mastaba's*, lagen. In het woestijngebied ten oosten van Elkab, op rotsen in en langs de Wadi Hilâl, een oude stroombedding, waren ook sinds lang honderden hiëroglifische rotsinscripties uit het Oude Rijk bekend. Enkele daarvan dragen de naam van koning Cheops uit de 4de dynastie, de bouwheer van de beroemde Grote Piramide, maar veruit de meeste dateren van het einde van het Oude Rijk, vooral uit de 6de dynastie (ca. 2340-2180 v.Chr.). Ze zijn van de hand van priesters die destijds verbonden waren aan de tempel van de giergodin Nechet, die veruit het belangrijkste heiligdom in Elkab was. Meestal betreft het korte tekstjes, die uitsluitend de naam en de titels van een persoon vermelden, maar verscheidene ervan bieden ook informatie over de plaatselijke godencultus. Buiten deze *mastaba's* en inscripties was echter nauwelijks iets geweten over de bewoners van Elkab tijdens het Oude Rijk. Omstreeks het midden van de jaren 1980 zou een verrassende ontdekking echter nieuwe onderzoeksperspectieven openen.

3

Proefputten 2 en 3 in het nederzettingsgebied van Elkab, waarin in 2009 intacte bewoningslagen en goed bewaarde constructieresten uit het vroege Oude Rijk werden aangetroffen. Helemaal links op de achtergrond bevindt zich de rotsnecropool.

© KMKG

Een begraafplaats uit het Oude Rijk

Ongeveer 400 m ten noorden van de omheiningsmuur van Elkab bevindt zich de rotsnecropool van de stad, een 50 m hoge heuvel waarin honderden graven zijn uitgehakt. Hij is van oudsher bekend vanwege de fraai versierde grafkapellen uit het Nieuwe Rijk (ca. 1550-1070 v.Chr.), waarvan de beroemdste wellicht die van burgemeester Paheri is. Oudere graven dan het Middenrijk (ca. 2055-1650 v.Chr.) waren hier tot voor 1986 nooit teruggevonden. Toen leden van de Belgische archeologische missie in dat jaar het zuidwestelijk deel van de rotsnecropool aan een nader onderzoek onderwierpen, troffen ze geheel per toeval het graf aan van een zekere Sawika, een hogepriester. Sawika was de archeologen niet onbekend. Zijn naam dook reeds voordien op in de rotsinscripties uit de 6de dynastie in de woestijn. Het zag er dus naar uit dat met deze vondst de begraafplaats was gelokaliseerd van de priesters van Nechbet tijdens het late Oude Rijk. De ontdekking was de aanleiding voor een intensief onderzoek van dit deel van de rotsnecropool, dat plaatsvond van 1987 tot 1999. Alles bij elkaar werden een twintigtal graven uit het Oude Rijk teruggevonden. De meeste daarvan, waaronder ook dat van hogepriester Sawika, werden in latere perioden hergebruikt, geplunderd, soms zelfs meerdere malen, en grondig door elkaar gewoeld. Afgezien van uit hun verband gerukte skeletten en fragmenten van vaatwerk, restte er meestal erg weinig van de oorspronkelijke grafinhoud. Er was echter één grote uitzondering.

Onze Poolse collega Robert Ryndziewicz tast met een fluxgate-magnetometer het nederzettingsgebied van Elkab af.

© KMKG

Irtenachty, priesteres van de godin Hathor

In november 1988, tijdens de tweede opgravingscampagne in de rotsnecropool, werd ongeveer 50 m ten oosten van Sawika's tombe de

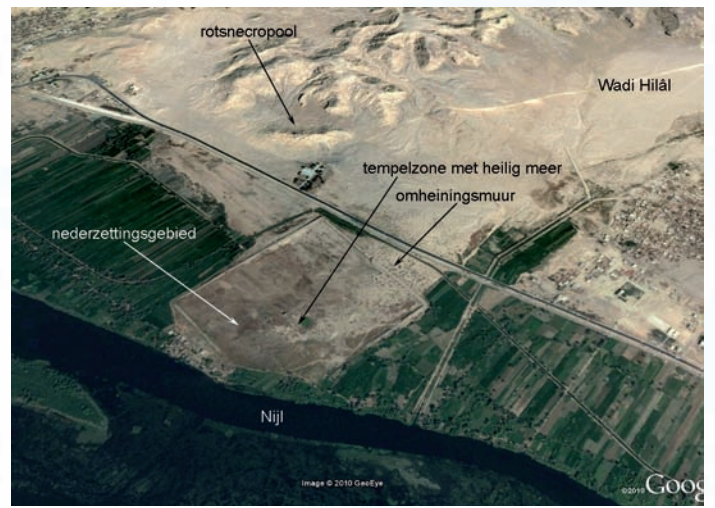
opgraving aangevat van een nieuw ontdekt graf. Al vlug bleek dat zich boven de opening van de grafput een opeenhoping bevond van ruwe kruiken uit het Oude Rijk. Het waren er meer dan duizend. Ze lagen kriskras door en op elkaar, maar waren voorts helemaal gaaf. Dit wekte het vermoeden dat grafplunderaars hier niet actief geweest waren en dat de kans groot was dat het graf onaangererd was. Dat laatste bleek inderdaad het geval. De grafput gaf zelfs toegang tot twee grafkamers. Beide waren nog door een blokkering met ruw opgestapelde stenen afgesloten. Eén grafkamer bevatte, naast aardewerk, stenen vaatwerk, hoornen armbanden en een faience halssnoer, ook een fraaie ovale bronzen spiegel, die van een hiëroglifische inscriptie was voorzien. Het opschrift maakte duidelijk dat het graf toebehoorde aan een dame, Irtenachty genaamd, die de titel "priesteres van Hathor" droeg. De andere grafkamer, vermoedelijk het graf van Irtenachty's echtgenoot, bevatte eveneens een spiegel, maar ditmaal zonder inscriptie, een fraai koperen kelkvormig waterbekken met bijpassende snavelkan en een bronzen amulet, symbool voor eeuwigheid, aan een halssnoer uit faience en halfedelstenen kralen. De lichamen van Irtenachty en haar echtgenoot waren blijkbaar niet gemummificeerd, maar mogelijk wel in een soort lijkwade gewikkeld. Van de lijkkasten waarin ze werden opgebaard, bleef alleen nog wat verpulverd hout over.

4

Een graf op eenzame hoogte

Wat het Oude Rijk betreft, hield de rotsnecropool nog een verrassing in petto. Helemaal op de top van de heuvel was al lange tijd het bestaan bekend van een rechthoekig bouwwerk in tichelsteen, ongeveer 20 bij 10 m groot. Pas na een grondige inspectie van de omgeving in 1987 werd duidelijk dat het hier om een *mastaba*-graf ging. Zijn ligging, op de top van een 50 m hoge rots, is volkomen uniek in de Oudegyptische funeraire architectuur. De opgraving vond in twee fasen plaats, in 1996 en 1999. De vondsten van aardewerk en duizenden fragmenten van stenen vaatwerk maakten al vlug duidelijk dat het graf van oudere datum moest zijn dan de eerder ontdekte rotsgraven uit de 6de dynastie. Het kan met goede zekerheid aan de 3de dynastie (ca. 2700 v.Chr.) worden toegeschreven. De opgraving van de grafput, die bijna 25 m diep in de rots uitgehouwen was, was een huzarenklus. Voor de evacuatie van de vele tonnen zand moest een gemotoriseerde lier worden ingezet. De grafkamer, die klein was en in wanverhouding tot de rest van het monument, bleek helaas leeggeplunderd. De verspreide resten van twee skeletten die er nog lagen, konden aan de hand van de radiocarboonmethode worden thuisgebracht in het Nieuwe Rijk. Ze getuigen uiteraard van een hergebruik van het graf. Wellicht zal dus nooit geweten zijn wie de oorspronkelijke eigenaar van dit bijzondere monument was, maar hij moet alleszins van erg hoge status geweest zijn.

Gekanteld satellietbeeld van Elkab met lokalisatie van de belangrijkste archeologische zones (gewijzigd naar Google Earth 2010).

De oostelijke poort in de omheiningsmuur van Elkab uit de 4de eeuw v. Chr. Op deze plaats is de muur bovenop een begraafplaats uit het Middenrijk (ca. 2055-1650 v.Chr.) gebouwd. © KMKG

5

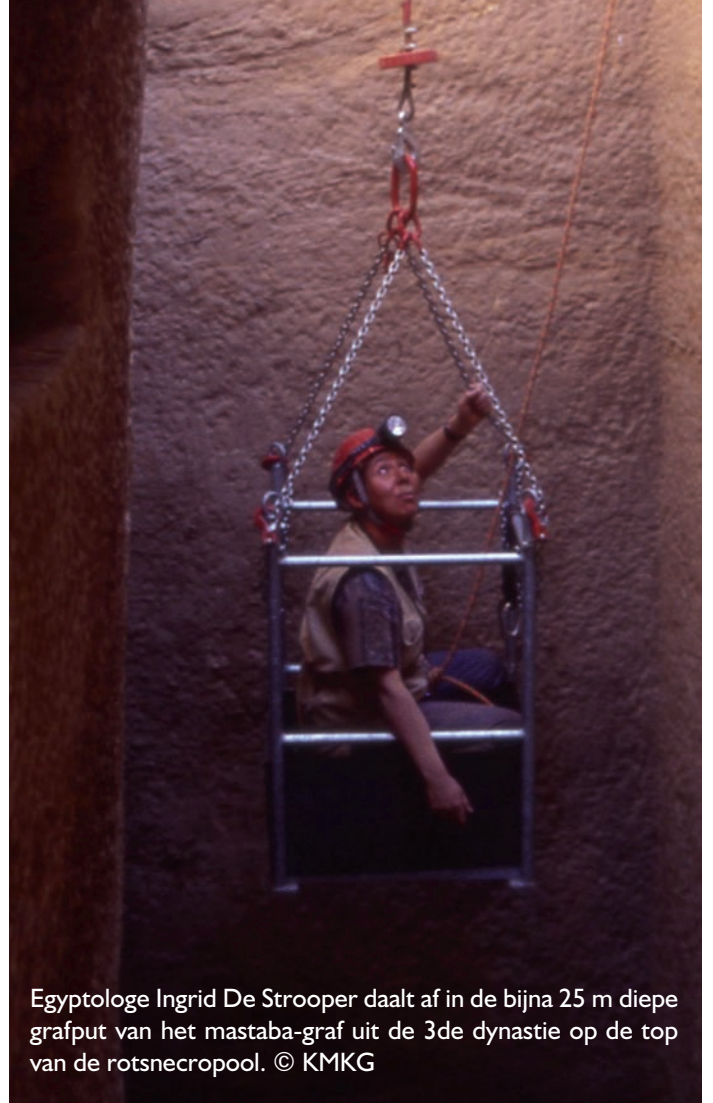
Om zeven uur 's ochtends baden de opgravingen van Elkab in een onwezenlijk licht. © KMKG

De bewoning in het Oude Rijk

Deze vondsten in de rotsnecropool boden een goed beeld van de manier waarop de inwoners van Elkab tijdens het Oude Rijk werden begraven. Maar waar hadden zij al die eeuwen geleefd en gewoond? Het was een vraag die de onderzoekers van Elkab al lang bezighield, maar waar nooit een afdoend antwoord was op gekomen.

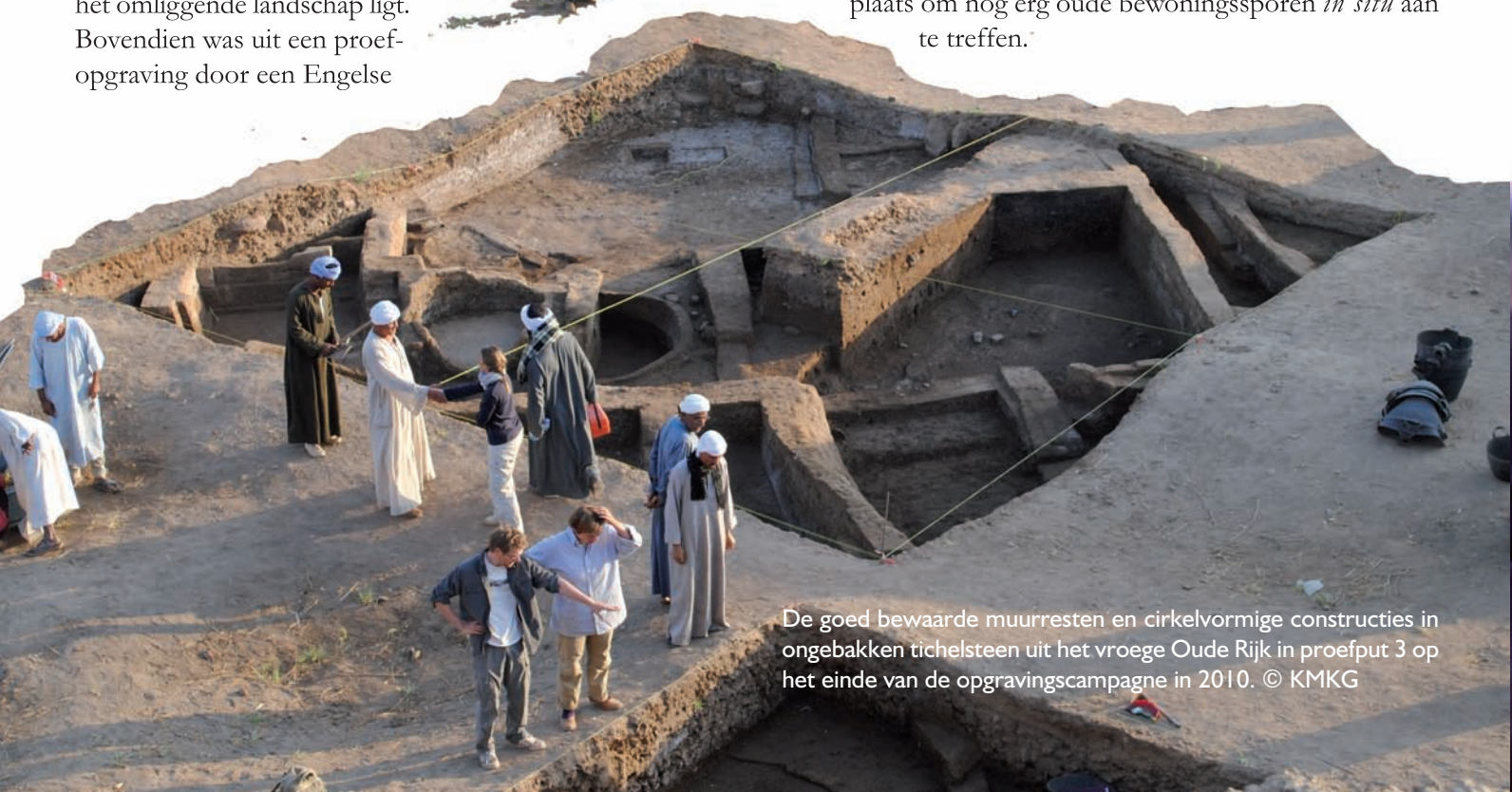
Toch bestond er een vermoeden in dat verband. Onmiddellijk ten noordwesten van het tempelgebied van Elkab, binnen de omheiningmuur uit de 4de eeuw v.Chr., bevindt zich een vijf tot zes hectaren grote zone, gedeeltelijk omsloten door een gekromde dubbele muur. Deze muur, die met de radiocarbonmethode kon gedateerd worden in het late Oude Rijk (ca. 2400-2300 v.Chr.), werd van oudsher beschouwd als de waarschijnlijke omwalling van de oude stad. Op deze plaats bestond ooit een *tell*, een heuvel geleidelijk ontstaan door de opeenhoping van achtereenvolgende bewoningslagen. Tekeningen en beschrijvingen van reizigers en egyptologen uit de 19de eeuw tonen aan dat deze metershoge heuvel toen nog door moderne woningen was bekrond. Zulke bewoningsheuvels zijn echter uitzonderlijk rijk aan organisch afval en vormen dus een aantrekkelijke en gemakkelijk ontginbare winplaats voor meststof. Zoals op veel plaatsen het geval was in Egypte, werd deze heuvel grotendeels afgegraven door de *sebbachin* (meststofdelvers).

- 6 Tot nog toe waren de archeologen er steeds van uitgegaan dat alle bewoningsniveaus van de *tell* werden afgegraven en dat er zich onder de huidige oppervlakte van deze zone nog slechts steriele aarde bevindt. Een verkennend bezoek aan het terrein in december 2000 en een grondige observatie van de topografie wees echter uit dat het grondoppervlak hier nog steeds enkele meters boven het omliggende landschap ligt. Bovendien was uit een proefopgraving door een Engelse

Egyptologe Ingrid De Strooper daalt af in de bijna 25 m diepe grafput van het mastaba-graf uit de 3de dynastie op de top van de rotsnecropool. © KMKG

archeoloog, uitgevoerd omstreeks 1903, bekend dat er zich hier op een diepte van 1 m een houtskoolrijk niveau bevindt met aardewerk, faunaresten en andere sporen van bewoning. Voortgaande op deze beperkte verkenning, zou de maagdelijke bodem zich zelfs pas op ongeveer 4 m onder de huidige oppervlakte bevinden! Hoewel latere bewoningslagen dus stellig waren afgegraven, leek dit toch een goede plaats om nog erg oude bewoningssporen *in situ* aan te treffen.

De goed bewaarde muurresten en cirkelvormige constructies in ongebakken tichelsteen uit het vroege Oude Rijk in proefput 3 op het einde van de opgravingscampagne in 2010. © KMKG

Van prehistorisch dorp naar historische stad

In het kader van een meerjarig onderzoeksproject, gefinancierd door het Federaal Wetenschapsbeleid, startte de Belgische archeologische missie in het najaar van 2009 met een grondige survey en archeologisch onderzoek van dit terrein. Hiervoor werd ook de hulp ingeroepen van Tomasz Herbich van de Poolse Academie van Wetenschappen, een specialist in geofysische prospectie, die het terrein met behulp van een magnetometer zou doorlichten. Zulk een toestel laat toe de waarden van het magnetische veld te registreren en stelt de onderzoeker in staat 'objecten' te identificeren waarvan de magnetische eigenschappen afwijken van de normale omgevingswaarden. Op archeologische sites kan men aan de hand van deze techniek bijvoorbeeld pottenbakkersovens, muren in ongebakken tichelsteen, concentraties van potscherven, grachten, kuilen en metalen objecten waarnemen, die aan de oppervlakte volledig onzichtbaar zijn.

Enkele zones van hoge magnetische intensiteit werden vervolgens voor nader archeologisch onderzoek uitgekozen. Het fraaiste resultaat werd geboekt in de proefputten 2 en 3. De dikke oppervlaktelaag bevatte hier een chronologisch gemengd ensemble aardewerk uit het Oude Rijk tot en met de Koptische tijd, ongetwijfeld het resultaat van de afgravingen en verstoringen door de *sebbachin*. Onder dit heterogene niveau werden echter volkomen intacte bewoninglagen en constructieresten in ongebakken tichelsteen aangetroffen. Het overvloedige archeologische materiaal, vooral de rijke verzameling keramiekvormen, maakte meteen duidelijk dat het hier bovendien om overblijfselen ging uit het Oude Rijk, en meer bepaald een vroege fase van dat tijdvak, wellicht de late 3de tot midden 4de dynastie (ca. 2600-2500 v.Chr.).

In het najaar van 2010 werden de veelbelovende testputten uitgebreid en een totale oppervlakte van 125 m² werd onderzocht. Tal van nieuwe constructies in tichelsteen kwamen toen aan het licht, zowel circulaire als rechthoekige, die elkaar vaak overlappen. De muren zijn soms tot meer dan 1 m hoog bewaard. Verscheidene bouwfasen kunnen worden herkend, die zich echter allemaal in het vroege Oude Rijk situeren en vermoedelijk een tijdsspanne van ongeveer één eeuw beslaan. Enorme hoeveelheden keramiek werden geborgen, zowel luxewaar als gebruiks aardewerk, waaronder grote aantallen bierkruiken en broodvormen, die allicht op voedselproductie en/of -opslag wijzen. In één van de twee putten werden bovendien aanduidingen

Werkman Hamed, die helaas enkele jaren geleden op 86-jarige leeftijd overleed, poseert met het koperen waterbekken en snavelkan uit het graf van Irtenachty's echtgenoot. © CBOE

De opgravingen in Elkab leverden enorme hoeveelheden keramiek op. Hier brengt onze Tsjechische collega Petra Maříková Vlčková een grote kruik uit het vroege Oude Rijk aan het licht. © KMKG

gevonden voor kleinschalige metallurgische activiteit (koperverwerking). Naar alle waarschijnlijkheid situeren de proefputten zich dus in een ambachtelijke sector van de Ouderijksstad. Andere vondsten dan keramiek waren zeldzaam en bleven beperkt tot een zegelafdruk met enkele hiëroglifische tekens in klei, een intact calcieten vaasje en een fragment van een schelpen armband.

Deze nieuwe onderzoeksresultaten zijn buitengewoon hoopgevend. Wat nog bijkomende perspectieven biedt, is de vondst van archeologisch materiaal uit de prehistorische periode in een testput ongeveer 80 m ten oosten van deze stadssector. Daar werd onder het Ouderijksniveau (tot een diepte van 3 m onder het huidige oppervlak!) een opeenvolging van door de wind afgezette zanden vrijgelegd, waarin tal van vuurstenen voorwerpen, beendermateriaal en keramiek werden aangetroffen. Ze getuigen van een ononderbroken menselijke aanwezigheid op de site gedurende een periode van minstens anderhalf millennium. De kans lijkt dus groot dat de opgravingen in Elkab de onderzoekers in staat zullen stellen om de overgang van een prehistorische nederzetting- of dorpsstructuur naar een geürbaniseerde samenleving uit de historische tijd op passende wijze te documenteren.

Als de veronderstellingen kloppen, strekt de stad uit het Oude Rijk zich over minstens vier tot vijf hectaren uit. De opgravingen van 2009-2010 beslaan dus nog geen half procent van dat totale areaal. De archeologische uitdaging is gigantisch en het zal geld, tijd en een bijzondere logistieke aanpak vergen, maar toch zou met alle mogelijke middelen moeten geprobeerd worden dit onderzoek in Elkab voort te zetten. Er zijn immers nauwelijks archeologische vindplaatsen in Egypte bekend die een zo enorm wetenschappelijk potentieel bieden. De hele egyptologische wereld benijdt de Belgen deze vondst! □

De auteur

Dirk Huyge is conservator van het onderdeel Prehistorie van de verzameling Egypte bij de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis en directeur van de Belgische Archeologische Missie naar Elkab.